

IŠ BALTŲ MITINIO VAIZDYNO JUODRAŠČIŲ: ATKLANĖS

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnio objektas – vienas iš lietuvių mirusiųjų pasaulio įvaizdžių, vardu atklanės. Tikslas – sutelkti šaltinių žinias, tyrinėtojų pasisakymus ir kalbos duomenis ir, visais jais remiantis, išryškinti nagrinėjamą mitinį vaizdinį, įvertinti jo archajiškumą, patikimumą ir pateikti argumentus įvairiems jo kilmės aiškinimams. Išvada: žodis atklanės lietuvių mitologijoje gana retas, mažai aiškintas, o vienintelis E. Frenkelio pateiktas aiškinimas teigia jį esant pusiau skolinį iš le. otchlań „praraja, bedugnė; mirusiųjų sielų buveinė, skaistykla, pragaras“. Panagrinėjus atidžiau, žodis, atvirkščiai, veikiausiai yra savas, nebent kažkiek paveiktas šio panašiai skambančio lenkų kalbos žodžio. Nelietuviškų asmenvardžių rašyba – straipsnio pabaigoje.

Reikšminiai žodžiai: atklanės; vandeninė mirusiųjų buveinė (paskandos); lietuvių mitologija.

DUOMENYS

Lietuvių liaudies požiūriu: *Nekrikštytų vaikų dūšios eina į atklanes* (Gargždai, Klaipėdos r.) LKŽ1: 386.

Pasak Marijos Čilvinaitės, Lembo k. (Šilalės r.) žmonės „Silpnus vaikus skubą krikštyti, kad nenu-mirtų ir netektų jiems aname gyvenime *atklanėse* klaidžioti, Dievo veido neregėti“ ČlvGH: 293.

Bene iškalbingiausiai atklanes bus tarpukariu apibūdinęs Juozas Mickevičius: „Nekrikštytų katalikų vaikų vėlės einančios, drauge su gerųjų pagonių ir kitatikių vėlėmis, į *atklanes* (tamsybes). Atklanėse nėsą fizinių skausmų, bet tamsybėj Dievo veido nematydamos vėlės labai nuobodžiaujančios, todėl ten sunkus joms esąs gyvenimas. Katalikų tėvų vaiko vėlei atklanėse esąs dar sunkesnis gyvenimas, nes ji turinti kaktoj šviesią žvaigždėlę (tai pėdsakai jos tėvams krikšto metu šv. aliejum pateptos vietos). Pagonių ir kitatikių vėlės, neturinčios kaktoj jokių žvaigždelių, trokštančios šviesos ir norinčios prisitarti prie tų šviesių žvaigždelių, jas gaudančios, todėl be krikšto mirusių katalikų vaikų vėlės atklanėse niekur negalinčios pasislėpti, visur jas surandą, gaudą jas, neduodą joms per nepabaigiamus amžius ramybės“ TD1: 98.

Šiaurės Žemaitijoje, pasak J. Mickevičiaus, nekrikštyto vaiko vėlė, išėjusi iš kūno, „reginčiam“ pasirodanti kaip pilkas karvelis, kuris „dar ilgai skraidąs ratu, nežinodamas, kur skristi ir kurį laiką tupinėjąs po trobas, iki jį pašaukia *otklonijon, amžinon tumsyban*“ MckUP: 22.

Dar 1962 m. Bučiuose (Šilalės r.) užrašyta: *Sako, matininkai, kurie neteisingai išmatuoja, kai numiršta, jiems tokios atklanės būdavo kentėti* VILD: 207.

Bernardas Brazdžionis vartojo savitą, kitur nepaliudytą (todėl veikiausiai klaidingą) lytį *atklainės*, kaip antai:

*Numirėliai vėl pradeda mane vadint numirti
Ir gaidžiagysteje kas pirmą delčių keltis,
Iš atklainių atnešti čia po rūtą ir po mirtą;*

ir dar

*O nusilenks, o nepasmerks tavęs net pasmerktųjų
pragaras,
Į atklaines kai nusileisi protėvių vaduoti iš mirties
nasrų* BrzdPP: 86, 589.

AIŠKINIMAI

Nors Pranas Skardžius šio žodžio tarp lietuviškųjų slavizmų nepateikia SkR4: 93, Ernsto Frenkelio nuomone, jis yra skolinys iš lenkų *otchlań* „praraja, bedugnė; mirusiųjų sielų buveinė, skaistykla, pragaras“, bet vis dėlto ne visai skolinys, o perimtas derinant su savais žodžiais *atklanė, atklanys* „ežero, upės, klanų pakraštys“ bei „užutekis“ FLEW: 21; (KBŠLE: 30). Dar pridurtini *atklanas* „palikęs po lietaus, po užtvainimo vanduo; klanas“ (*Nepaprastas užtvainimas, kad ir dirvoje likę atklantai* Barstyčiai, Skuodo r.) ir *atklaninis* „apsemiamas, užtvainstantis“ (*Pievos atklaninės* Darbėnai, Kretingos r.) LKŽ1: 386.

Kadangi visi šie lietuviški žodžiai remiasi daiktavardžiu *klānas* „nedidelė bala“, taip pat „neišdžiūstanti bala“, tai atsižvelgtini ir jo vartojimo pavyzdžiai: *Ir čia ir bala, a beveik niekuomet neišdžiūsta, toj bala. Tai vadzino Klanas. Kap mūsų sako ne bala, bet klanas* (Gervėčiai, Astravo r., Gudija) LgK: 9; *Kad šleketai bėgs, pasidarys klanas, t. y. stovintis vanduo po lietaus* (A. Juškos žodynas); *Dar po lieti, vaikai, neikit laukan, ba dar kur klanelin parpulsit* (Ūdrija, Alytaus r.); *Jūrą parplaukęs, klane nuskendo* (M. Valančius) bei pan.; be kita ko, *klanas* turi ir reikšmę „klonis, slėnys, dauba“

LKŽ5: 959; (LTs5: 314, Nr. 4140), kaip ir vedinys su kitu priešdėliu *įklanė* „įdubimas, įlinkis“ (*Po lietaus visos įklanės prisipildo vandens* Skuodas) LKŽ4: 32, tad šiuo atžvilgiu paisytina ir atitinkama daubos, duobės mitinė reikšmė. Lydos krašte *klanan in-virsti* reiškė „į bėdą patekti“: *Buvom klanan invircj ir mes, ale šiuolaik nieko buicis* LKL2: 626.

Taigi *atklanių* – perdirbinio, kurio „darybos reikšmė būtų ‘klano pakraštys’“ KbsLE: 57, – sąsaja su lietuviškaisiais žodžiais ir semantiškai būtų visai įtikinama: juk žinomas „povandeninis pragaras“ paskandos, o ir šiaip bala, pelkė, stovintis vanduo – vienas iš pragaro įvaizdžių ir būdinga velnių buveinė RzsSVV.

Itin reikšminga šiuo atžvilgiu yra Mato Pretorijaus žinia iš XVII a. pabaigos Mažosios Lietuvos:

Unter den kräftigsten Argumenten, damit man einen ruchlosen Nadrewen zur besserung seines lebens persuadiren kan, ist dieses, wenn man ihm drauet, man werde ihn nach seinem Todte in ein Wässerichtes Gesümpff werffen lassen. Dieses haben die Priester, so zu erst die alten Preussen zum Christlichen Glauben bekehren wollen, wol gewust, drumb sie, wenn sie die erschröckliche ewige Verdammnüß ihnen vorstellen wollen, haben sie gebrauchet das Wort perklantits, welcheß dem Buchstaben nach heisset „in eine heßliche Pfütze durchgeweicht werden“, a Klana, i. e. „eine Morastige Pfütze“, gleichsam, der in eine solche Pfütze soll hinein geworffen werden. Hergegen aber von feur verbrannt werden, ist ihnen vor dem eine grosse Ehre gewesen, wozu nurr die Grossen Leute, und dero Kinder, und Gemählinnen gelangen.

Tarp stipriausių argumentų, kuriais kokį nors niekšingą nadruvį galima įtikinti pasitaisyti, yra pagrasinimas po mirties jį įmesti į v a n d e n i n g ą l i ū n ą. Šitai, matyt, žinojo kunigai, pirmieji norėję atversti senovės prūsus į krikščionių tikėjimą, todėl, norėdami pavaizduoti jiems amžinojo prakeikimo baisenybes, vartojo žodį *perklantits*, kuris paraidžiui reiškia „būti permirkusiam šlykšččiame k l a n e“, nuo *kla[n]a[s]*, t. y. „liūnas“, taigi tas, kuris turi būti įmestas į tokį klaną-liūną. Ir atvirkščiai – būti sudegintam ugnyje jiems buvo didelė garbė, kurią patirdavo tik dideli žmonės, jų vaikai ir žmonos PretP13: 302–305.

Tiesa, kalbininkai prūsų kalbos žodį *perklantits* „pasmerktas“ aiškina kitaip – atstato pirmesnę lytį **praklantīts* ir sieja su prūsų veiksmažodžiu **klantītvei* ar **klantētvei* „(pra)keikti ir pan.“, kildinamu iš b.-sl. šaknies **klen-* „(pra)keikti“, taip pat „prisiekti“ (šios šaknies yra, pavyzdžiui, le. *(prze)kłąć* „(pra)keikti“, *przeklęty* „prakeiktas“; ru. *(про)клясть* „(pra)keikti“, *проклятый* „prakeiktas“ ir kt.), kuri toliau vedama iš fonetiškai tараčios b.-sl. **klen-* „lenkti(s)“ (iš jos le. *klonić*, ru. *клонить* „lenkti“ ir kt.), o iš pastarosios, kaip įlinkimas, įdubimas, savo ruožtu yra kilę lie. *klānas*, *klonė* „klonis, loma“ ir „klanas, pelkė“, *klōnis* „slėni vieta, slėnys, loma, dauba“ ir kt. MŽPKEŽ: 423–425, 698–699, 766–767, 771; ТпрПЯ4: 44–47; ФсмЭСРЯ2: 253, 259; ЭССЯ10: 37–40, 66–69; (FrLEW: 264; SblKL: 159; SmSEJL: 293; LKŽ6: 146–148) ir kt.. Tad M. Pretorijaus paminėto prakeikimą reiškusio prūsiško žodžio

Dreverno (Klaipėdos r.) senosios kapinės, padavimuose vadinamos Milžinkapiu. 2009 m. Vykinto Vaitkevičiaus nuotrauka

sąsaja su *klanu*, kad ir netiesioginė, tebegalioja ir šiuolaikinės kalbotyros požiūriu.

Šiaip ar taip, pats žodis *klanas* Pretorijaus žinioje yra susietas su povandeniniu pragaru, tiesiog apibrėžtas povandeninio pragaro reikšme, tad ir vns. *atklanė*, ir dgs. *atklanės* juo gali būti sklandžiai paaiškinti.

Tiesa, polonizmas *вотхлань* pragaro reikšme žinotas ir gudų ШейнМ2: 363, bet jis fonetiškai dar labiau nutolęs nuo lie. žodžių, kad būtų verta į jį atsižvelgti.

IŠVADA

Vns. *atklanė* – vadinasi, savaime ir dgs. *atklanės* – yra savas, patikimai paliudytas žodis, apsuptas daugybės bendrašaknių, ir netgi jo mitologinė vandeninės mirusiųjų buveinės, povandeninio pragaro reikšmė paliudyta tos pačios šaknies pamatiniam žodžiui *klānas*. Tad laikyti jį skoliniu nėra jokio reikalo. Kita vertus, kalboje susidūrę panašiai skambantys žodžiai, ypač kai dargi panašios reikšmės, neretai paveikia vienas kitą, tad ir šiuo atveju le. *otchlań* kažkokį poveikį lietuviškajam žodžiui galėjo padaryti, kaip ir pats Lietuvos lenkų kalboje iš jo patirti. Panašu, kad *atklanės* – tai tiesiog dar vienas paskandų, šio lietuvių povandeninio „pragaro“, ar jo prieigų pavadinimas.

NELIETUVIŠKŲ ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Frenkelis, Ernstas = Ernst Fraenkel

Pretorijus, Matas = lo. Matthaëus Praetorius, vok. Matthäus Prätorius

LITERATŪRA

BrzdPP = Bernardas Brazdžionis. *Poezijos pilnatis*. Vilnius: Lietuvos kultūros fondas, 1989.

ČlvGH = Marija Čilvainaitė. Gimdyvės ir jų higiena: Lembo babos (akušerės) Emilijos Palubinskienės pasakojimai. *Gimtasai kraštas*, Nr. 26–27. Šiauliai, 1940.

FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965. (Puslapių numeravimas ištisinis.)

KbšLE = Birutė Kabašinskaitė. *Lietuvių kalbos liaudies etimologija ir artimi reiškiniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

LgK = Kalbėjimai. Parengė Rūta Liogienė. *Liaudies kultūra*, 2012, Nr. 4.

LKL2 = *Lydos krašto lietuviai*. Redaktorių komisijos pirmininkas Norbertas Vėlius, II. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2002.

LKŽ1–20 = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius, 1956–2002.

LTs5 = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.

MckUP = Juozas Mickevičius. Užgavėnių papročiai šiaurės žemaičiuose: Mačiūkiuose, Mikytuose (Platelių vls.). *Gimtasai kraštas*, Nr. 32. Šiauliai, 1944 (Vilnius, 1996).

MžPKEŽ = Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013.

PretPĮ3 = Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, III. Vilnius: Pradai–Lietuvos istorijos institutas, 2006.

RzsSVV = Dainius Razauskas. Stovintis vanduo – velnio. *Senovės baltų kultūra*, XI: *Iš praeities šaknų*. Sudarytoja Elvyra Usačiovaitė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2023.

SbLKL = Algirdas Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslo, 1990.

SmSEJL = Wojciech Smoczyński. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński, 2007.

TD1 = *Tautosakos darbai*. Spaudai paruošė Dr. J. Balys, I. Kaunas, 1935.

VILD = *Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės*. Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1979.

ТпрПЯ4 = Владимир Николаевич Топоров. *Прусский язык: Словарь*, IV: K–L. Москва: Наука, 1984.

ФсмЭСРЯ2 = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, II. Санкт–Петербург: Азбука, 1996.

ШейнМ2 = *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо–Западного края, собранные и приведенные в порядок П. В. Шейном*, том II. Санкт–Петербург, 1893.

ЭССЯ10 = *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*. Под редакцией О. Н. Трубачева, X. Москва: Наука, 1983.

FROM THE DRAFTS OF THE BALTIC MYTHICAL IMAGINATION: LITH. *ATKLANĖS*

Dainius RAZAUSKAS

The Lithuanian mythonym *atklanės*, meaning roughly “watery underworld,” is mentioned in several ethnographic sources from the early 20th century but remains rare. The only known etymology, proposed by Ernst Fraenkel, interprets it as a borrowing from Polish *otchlań* (“netherworld, inferno”), though possibly influenced by genuine Lithuanian words such as *atklanė*, *atklanys* “border, periphery of a lake, river, or pool.” These derive from the root *klanas* (“pool”), which some mythological sources explicitly identify with a watery underworld, a kind of Lithuanian inferno. Consequently, *atklanės* can also be considered a genuine Lithuanian word meaning “watery underworld,” only occasionally influenced by the similar-sounding Polish *otchlań*.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Antakalnio g. 6, LT-10308, Vilnius

E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt